

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL



Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DOSSIER

STEDENBOUW MET OOG VOOR HET LANDSCHAP

DE LES VAN DE 19DE EEUW

ANN VOETS

KUNSTHISTORICA EN LANDSCHAPSARCHITECTE,
LID VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR
MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN



Het kanaal, de grootste open ruimte van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (A. de Ville de Goyet, 2017© GOB).

DE KENMERKEN VAN HET LANDSCHAP HEBBEN STEEDS EEN GROTE ROL GESPEELD IN HET ONTSTAAN, DE INPLANTING EN DE MORFOLOGIE VAN STEDEN. ZO OOK IN BRUSSEL, WAAR TIJDENS DE LATERE STADSONTWIKKELINGEN EN MEER BEPAALD BIJ DE GROOTSCHALIGE 19DE-EEUWSE STEDENBOUWKUNDIGE CAMPAGNES ERG BEWUST WERD OMGESPRONGEN MET DE AANWEZIGE LANDSCHAPPELIJKE KWALITEIT. HET BESTAANDE LANDSCHAP WERD TEN VOLLE BENUT EN GEÏNTEGREERD IN EEN GLOBALE STEDENBOUWKUNDIGE VISIE VOOR DE STAD, HAAR UITBREIDING EN HAAR 'VERFRAAIING'. Dat levert tot op heden een belangrijke meerwaarde op in termen van leesbaarheid en logica van de stedelijke structuur. Dit artikel wil er ons op wijzen dat de 19de-eeuwse aanpak en vooral de aandacht voor de landschappelijke kwaliteiten een pertinent uitgangspunt vormen om een duurzaam antwoord te formuleren op de uitdagingen waar onze metropool vandaag voor staat.

Het stedelijk landschap is schatplichtig aan en onverbreekelijk verbonden met het landschap in het algemeen en met de onderliggende landschappelijke lagen in het bijzonder. Soms zijn deze zeer zichtbaar, soms verborgen, maar altijd aanwezig en, voor wie dat wil, ook vandaag nog leesbaar als een boeiende roman, die je eerst achteloos vastneemt maar die je gaandeweg niet meer loslaat tot je de ontknoping kent. Eens men de connectie tussen de stad en het landschap begrijpt, is de lectuur van het stedelijk landschap een openbaring en een fascinerend verhaal.

DE STADSVERFRAAIING VAN BRUSSEL IN DE 19DE EEUW

Bevolkingsgroei en stadsontwikkeling gaan hand in hand. Een stedelijke structuur is doorgaans begiftigd met flexibiliteit en absorptievermogen, en kan hierdoor tot op zekere hoogte via natuurlijke verdichting een en ander

opvangen. Op het moment dat stad en landschap echter zodanig onder druk staan dat ze hun kwaliteit dreigen te verliezen, wordt ingrijpen noodzakelijk. De 19de-eeuwse stadsuitbreiding van Brussel kwam er op het ogenblik dat de limiet van die draagkracht meer dan bereikt was, waardoor men genoopt was oplossingen buiten het keurslijf van de oude stad te zoeken. Het is niet de oorzaak die ons hier bezighoudt, wel de wijze waarop deze problematiek werd aangepakt. In plaats van te verzanden in kleinschalige of halfslachtige oplossingen rond enkele ontwikkelingskernen werd de vraagstelling opgetild naar een uitdagender niveau, waar algemeen belang en grote stedenbouwkundige visies elkaar konden vinden. De beleidsmakers traden hierbij op als inspirator en facilitator om de voorwaarden waaronder zowel collectieve als individuele veranderingsprocessen konden worden opgestart te scheppen en te onderhouden. Met wezenlijke input en onder auspiciën van des-

kundige ontwerpers die –de kwaliteiten van de *homo universalis* indachtig– zowel beslagen waren in architectuur, ingenieurskunde en landschapsarchitectuur als schone kunsten en stedenbouw, werd het toekomstbeeld van de stad vastgelegd.

De plannen om de stad uit te breiden werden in één adem en zonder schroom ook plannen voor de 'verfraaiing' van de stad genoemd. Dit expliciet benoemde esthetische aspect is evenwaardig aan het functionele en zelfs een *conditio sine qua non* voor de kwaliteit en de leefbaarheid van de stad. Mogelijk begeven we ons op glad ijs met deze uitspraak over een bij uitstek subjectief gegeven als 'schoonheid', maar het gaat om meer dan alleen maar conventioneel 'mooi' zijn: het getuigt van ambities inzake het goed functioneren en de continuïteit van de ruimte, van het streven naar een heldere lijn en naar de leesbaarheid en 'beleefbaarheid' van de stad.

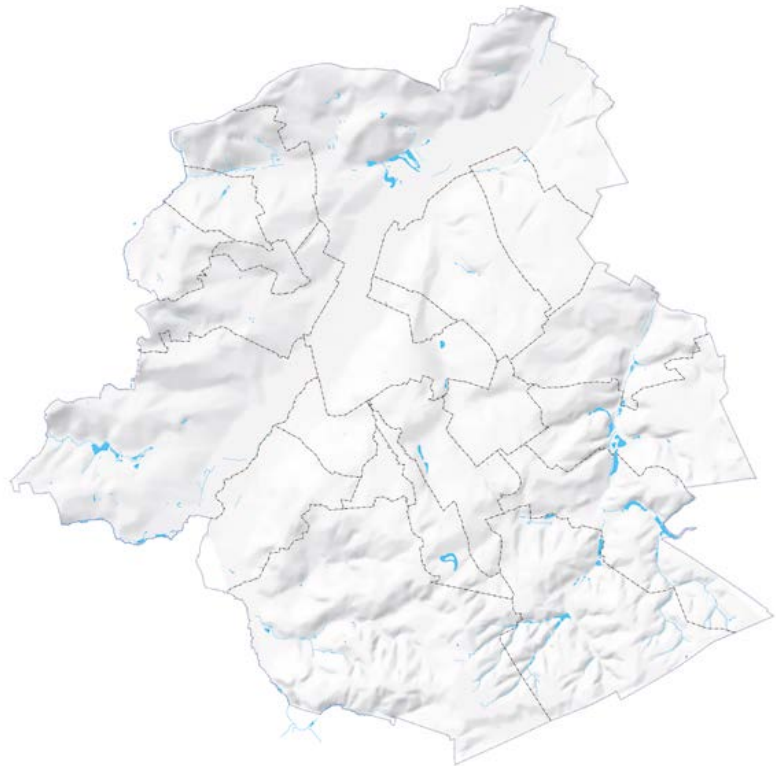
LECTUUR VAN HET LANDSCHAP

De 19de-eeuwse 'stedenbouwkundigen *avant la lettre*'² slaagden erin om het oorspronkelijke landschap te lezen, te begrijpen en in te zetten tot meerdere eer en glorie van de stedenbouw. Ze hebben op een zo ingenieus mogelijke manier de kwaliteiten en voordelen van het landschap geïntegreerd en geëxploiteerd in het stedenbouwkundig ontwerp. Hun ingrepen getuigen van ruimtelijk inzicht en trouw aan een bij uitstek natuurlijke logica.

Het inzicht dat we verwerven als we de stedenbouwkundige tracés die 150 jaar geleden werden uitgetekend projecteren op een kaart waarop het reliëf en de watersystemen van het Brussels gewest zijn weergegeven, komt dicht in de buurt van het zogenaamde *Aha-Erlebnis*. Een mooie term, *Aha-Erlebnis*, die echter verwijst naar een nog mooier gevoel: de verwondering die ontstaat wanneer je tot de kern van iets kan doordringen, wanneer het laatste stukje van de puzzel op zijn plaats ligt. Het beeld klopt volledig en wordt plots zonneklaar.

IMPLEMENTATIE VAN LANDSCHAP IN STEDENBOUW

Zo goed als alle stedelijke componenten, zoals de panorama's en perspectieven, de tracés van lanen en pleinen, de zorgvuldig gekozen locaties van emblematische gebouwen, het contrast tussen hoog- en laagstad, de spreiding van groene ruimten, zijn terug te brengen tot hun relatie met het landschap. Deze primaire logica, gestoeld op het benutten van wat er voorhanden is, leidt tot verantwoorde, ruimtelijk verankerde keuzes. Bovendien vereisen ze in aanleg en beheer geen



Afb. 1

De Vijfhoek van Brussel in een bredere landschappelijke context (© Perspective Brussels).

onnoemelijk kostelijke of grote inspanningen. Voegen we daarbij het schaalbewust en -correct omgaan met deze elementen, dan valt alles wonderwel in de plooi. Het was dus – en dat is het nog steeds – niet alleen ruimtelijk maar ook economisch een goede keuze om in te zetten op de aanwezige kwaliteiten. Kwaliteiten die gegenereerd worden door robuuste landschappelijke elementen als reliëf, water, bodem, begroeiing en door hun onderlinge interactie (afb.1). De doortastende stedenbouwkundige slaagt erin dit potentieel in te zetten bij het ontwerpen van de stad, als basis van nieuwe ruimtelijke kwaliteit.

GESLAAGD MET GROTE ONDERSCHIEDING

Dat is exact wat men in de 19de eeuw heeft gedaan: de kenmerken van het Brusselse landschap werden toen vertaald in een stadswefsel, dat

daardoor per definitie niet het product is van het toeval maar van de accurate vertaling van een vooraf bestaand landschappelijk systeem in een stedenbouwkundig plan.

Zo werd de Kanaalzone ontwikkeld in de corridor van de Zennevallei en structureerde het landschap van de Woluwevallei de stadsontwikkelingen van dit deel van de Brusselse metropool.

Afhankelijk van de mogelijkheden die het landschap bood, werd een nieuwe weg in het stedelijk weefsel nu eens vertaald als een strak lineaire boulevard, dan weer als een vloeiend slingerende laan. Hogergelegen stadsdelen werden geselecteerd om er gebouwen als bakens te plaatsen; parken werden aangelegd om landschappelijke zichten te bestendigen. Op die manier bekeken, worden de inplanting van het Jubelpark en de strategische of de majestueuze plaatsing

van de triomfboog een evidentie, en begrijpen we de landschappelijke slingerbeweging van de Vorstlaan en de Lambermontlaan of de rechtlijnigheid van de Wetstraat en de Leopold II-laan. De locaties van grote groene ruimten als het Josaphatpark of de cluster van het Woluwepark, het Parmentierpark en de Mellaertsvijvers legitimeren zich op die manier als vanzelf. De 'wat, waar en hoe-vragen' worden op die manier beantwoord vanuit een hogere logica waarbij het landschap een rijk instrumentarium aanbiedt aan de stedenbouwer, die hiermee ruimten betekenis geeft en functies verdeelt.

STRUCTURELE INGEPEN ORGANISEREN DE STAD

Brussel heeft een heldere, grootschalige structuur die vertaald wordt in lanen met breedtes tot 90 meter, zichtassen die het oog meenemen naar punten die op meer dan vier kilometer afstand liggen, perspectieven die meer dan zes kilometer ver reiken en uit de kluiten gewassen parken. De metropolitane schaal van deze structuren biedt verschillende voordelen: ze verdelen de stad in wijken die een eigen dichtheid en karakter kunnen krijgen, het individuele, private belang wordt overstegen en (groene) ruimten worden niet van meet af aan gefragmenteerd, waardoor ze onder meer geschikt zijn om er biodiversiteitscorridors en stedelijke 'refugia' in onder te brengen.

De selectie van de prioritaire zones waarin publieke functies werden opgeladen, die op hun beurt de voortrekkers voor de ontwikkeling van de stadswijken moesten worden, toont aan dat een evenwichtige spreiding werd nagestreefd. In de 'zoekzone', die logischerwijze gelegen was buiten de stadsomwalling,

werden dan weer de plekken geselecteerd die een leesbare en voelbare relatie met de bestaande stad konden aangaan. Op die manier konden de oude en nieuwe structuren verweven worden.

KIJKEN DOORHEEN DE STAD

Uiterst boeiend wordt het wanneer we vaststellen dat een 'transparente' laag van visuele connectiviteit, die zich niets aantrekt van gemeentegrenzen, de architecturale en landschappelijke ankerpunten met elkaar verbindt in een grootschalig systeem van zichtlijnen, perspectieven en panorama's. De waarnemer wordt op die manier rechtstreeks in contact gebracht met de 'schoonheid' van de stad, die hij uit het oog dreigt te verliezen wanneer hij zich middenin de drukte en functionele complexiteit van de stad bevindt. Deze –vaak letterlijk– hogergelegen standpunten bieden niet alleen de toeschouwer maar ook de stad zelf een vleugje mentale rust. Hiermee raken we ook de maatschappelijke verantwoordelijkheid van stedenbouw aan: in de relatie tussen sociologie en stedenbouw speelt landschap een niet te onderschatten rol.

DE ZICHTAS

De zichtas als instrument om de ruimte en ons zicht erop te organiseren, werd wetenschappelijk bestudeerd vanaf de renaissance als een gematerialiseerde en geconstrueerde lijnvormige verbinding. Het waargenomen beeld –het perspectief– kon dankzij de verworven kennis gemanipuleerd worden. Het eerste doel van een zichtas blijft echter, met of zonder manipulatie, om punten visueel met elkaar te verbinden. Voor de arcades van het Jubelpark en de basiliek van

Koekelberg geldt dat ze op het einde van een zichtas hun rol als blikvanger moeten waarmaken. De functionele verbinding, de weg ernaartoe, werd bepaald door een voorafbestaande stedelijke structuur. Door de aanwezige 'lijnen' te verlengen werd een helder aanknopingspunt ontwikkeld.

De arcades van het Jubelpark (gebouwd in 1905) beëindigen op sprekende wijze de as die gelijkloopt met de korte zijde van het Warandepark, dat zelf dateert uit het laatste kwart van de 18de eeuw. De arcades zijn geplaatst op het hoogste punt in het landschap, van waar het afdaalt naar de Woluwevallei (afb. 2). Door deze strategische plaats te kiezen is de waarneming van de horizon door de opengewerkte rondbogen, over de meer dan twee kilometer lange as, gegarandeerd. Diezelfde gestrekte as loopt even verder door om later het landschap in te duiken als rustig slingerende boulevard richting Tervuren.

De zichtas uit 1829, die opgebouwd wordt vanaf de historische noordelijke stadsgrens en vanaf de Kruidtuin het plateau van Koekelberg opzoekt, waar hij uitmond op de nationale basiliek van het Heilig Hart is dubbel zolang (afb.3). Hoewel de symmetrie van de beeldopbouw plaatselijk behoorlijk verstoord is, zorgt de monumentaliteit van de ruimte en van de basiliek ervoor dat, ondanks plaatselijke onderbrekingen, de ontworpen structuur overeind blijft. Anders geformuleerd: als de visuele relatie even verdwijnt, vult de mentale ruimtereconstructie de leemte in.

In de beeldopbouw zijn de statige bomenrijen, geplant op strategische secties van de as, van groot belang: ze zorgen voor een groenscherm dat de aandacht van de zeer diverse randen weghaalt, waardoor de focus op het eindpunt wordt versterkt.

Rekenen op de mentale invulling van onderbrekingen kan alleen maar met deze en soortgelijke robuuste stedelijke structuren. De vervanging van de majestueuze bomenrijen door kleine exemplaren, zoals de populaire meerstammige boompjes waar men vandaag vaak voor opteert, strookt evenwel niet met deze harmonieuze beeldopbouw.

EEN VLUCHTIGE WAARNEMING

Vluchtige, maar even waardevolle waarnemingspunten, eerder te omschrijven als een prettige ontdekking tijdens een wandeling doorheen het landschap, moeten eveneens met grote omzichtigheid behandeld worden. Zo vluchtig of kortstondig als ze te zien zijn, zo snel verdwijnen ze ook weer.

Het zicht naar de basiliek van Koekelberg vanaf de voet van de Zavelenberg is voorwerp van zo een vluchtige waarneming. Komende uit de richting van Groot-Bijgaarden, net voor de Keizer Karellaan zijn

rechte lijn ingaat, rijst de koepel van de basiliek boven de glooiende graasweiden uit (afb.4). Dit heerlijk beeld, dat herinnert aan de wijze waarop de stad vanuit het landschap benaderd werd, is vandaag echter nog amper waarneembaar. Op de website van Leefmilieu Brussel lezen we in dit verband de volgende, wervende tekst³: *"In Sint-Agatha-Berchem, aan de toegangspoort van de Brusselse agglomeratie, is de Zavelenberg een voorbeeld van een speciaal soort openbare ruimte: een landelijk gebied met een structuur zoals in vroegere tijden: hagen, afsluitingen en boomgroepjes. Een verrassend effect voor wie van op de Keizer Karellaan uitkijkt op dit landschap met grazende runderen."*

Nochtans, de houtkant die het landelijk natuurreservaat van de Zavelenberg van de Keizer Karellaan moet afsluiten verhindert elk visueel contact met deze open ruimte en met dit stukje erfgoed. Een plaatselijke verlaging van die houtkant zou dit probleem meteen oplossen en het zicht op de koepel van de basiliek herstellen.

Verrassend groots en gaaf, maar zo goed als onbekend, is het zicht op de basiliek van Koekelberg vanaf de Laarbeeklaan (afb.5). Ter hoogte van de serres van de gemeente Jette en de inkom van de kinderboerderij ontdekt de aandachtige wandelaar een onverwacht en schitterend zicht op de basiliek. De eerder chaotische en anonieme aanleg van de inkom van de serres en de kinderboerderij zijn echter in niet harmonie noch in verhouding met dit merkwaardige beeld, dat ongetwijfeld een opwaardering vanop de standplaats van de toeschouwer verdient.

De brug op de Jubelfeestlaan uit 1904 biedt op haar beurt een weids zicht op de stad, met de torens van de Noordwijk die stilaan als 'ach-

tergrond' gaan figureren voor de gebouwen die op Thurn en Taxis als paddenstoelen uit de grond schieten (afb.6). Door de trechtersvorm van het terrein in de richting van het kanaal, wordt een groots stedelijk panorama geopend. Niet alleen door de wijze waarop de site wordt bebouwd, maar ook door de manier waarop het nieuwe parklandschap ontworpen is, dreigt de ruimtelijke kwaliteit echter in de nabije toekomst verloren te gaan, waardoor deze stadsuitbreiding een op zichzelf staande en zich van de stad afkerende enclave wordt.

HET PANORAMA

Het park van Laken (afgewerkt in 1880) bundelt vanaf het monument voor de dynastie een boeiende reeks vergezichten. De rechtstreekse en rechtlijnig verlopende relatie met het paleis is exact wat ze moet zijn: opgebouwd met een klassieke centrale grasloper en geflankeerd door parallelle paden, die op hun beurt afgeboord zijn met beplantingen. De waarneming van zowel het paleis als het monument wordt opgewaardeerd door deze eenvoudige en stijlvolle tussenruimte.

Een halve kwartslag naar rechts volstaat om een heel ander perspectief te ontdekken. Het aflopend perspectief wordt deskundig verlengd door een smalle doorkijk tussen de aangeplante bomen. De gevarieerde beplantingsmassieven en volumineuze boompartijen vormen als het ware coulissen die het oog begeleiden naar de torens van de kerk van Laken op het middenplan en, verder, naar het hedendaagse, uit kantoortorens opgebouwde beeld dat voor een sterk contrast zorgt (afb.7a en b).

Een volgende draaibeweging zou de link moeten leggen met de verbinding die vanaf deze plek door de



Afb. 2

Wetstraat als zichtas naar de Triomfboog van het Jubelpark, in het verlengde van de noordelijke parkrand van het Warandepark (A. de Ville de Goyet, 2017© GOB).



Afb. 3

De zichtas over de Kruidtuinlaan en de Leopold II-laan kruist en overspant de Zennevallei en de Kanaalzone [A. de Ville de Goyet, 2017© GOB].



Afb. 5

De koepel van de basiliek van Koekelberg doemt onverwacht op tijdens de wandeling langs de Laarbeeklaan [A. de Ville de Goyet, 2017© GOB].



Afb. 4

De koepel van de basiliek van Koekelberg als ankerpunt in het beeld op de grens tussen stad en landschap [A. de Ville de Goyet, 2017© GOB].

passerelle met de Expo '58 werd gerealiseerd (afb.8). Een geniale vondst was het om deze gigantische voetgangersbrug aan te sluiten op het niveau van het monument van de dynastie en de circulatie op te tillen van het dalende maaiveld. Niet alleen verbond de passerelle oud en nieuw, ze bood de bezoekers ook een standpunt om vanuit de hoogte de vele paviljoenen, tuinen en pleinen te overschouwen om nadien op het terrein de wandeling verder te zetten. De 17 meter hoge passerelle was meer dan alleen ver-

binding: ze vormde een uitkijkpunt, een 'dak', bracht ritme in de ruimte, was zowel sculptuur als monument en creëerde een beeld van optimisme en geloof in de toekomst. De passerelle is al lang verdwenen en een trieste, leeg achtergebleven restructuur wacht op een plan voor herwaardering, waarbij het de uitdaging is om het Expo '58 elan te vertalen in een nieuw project.

Het Josaphatpark (aanleg in 1904) verraadt door zijn vorm en ligging zijn landschappelijke 'roots'.

Verankerd in een vallei van de Josaphat, vroeger de Roodenbeek, maakt het park gebruik van het aanwezige water en de natuurlijke hellingen om een rijke interne scenografie te ontwikkelen, maar ook om er gebouwen buiten het park als ankerpunten bij te betrekken. De kop van de steile helling langs de Lambermontlaan is de uitgelezen plek om een belvédère te creëren. Van hieruit heeft men niet alleen zicht op de lagergelegen delen van het park, maar zijn ook de koepel van de Koninklijke Sint-Mariakerk en de toren van de Sint-Servaaskerk zichtbaar (afb.9). Beide landschappelijke bakens verdwijnen vandaag stilaan uit het zicht. Wat een meerwaarde zou het zijn als we door het snoeien of selectief rooien van een paar bomen deze verankerde zichten zouden kunnen herstellen...

Het Dudenpark kreeg enkele decennia na zijn openstelling voor het publiek in 1912 een nieuwe toegang die tegelijk ook de verbinding moest maken met het park van Vorst. De stijlvolle inkompartij, een van de zeldzame art deco tuinen in het gewest, biedt de bezoeker op het einde van de wandeling een van



Afb. 6

Zicht van in het park van Thurn en Taxis op de Noordwijk: hedendaagse interpretatie van een 19de-eeuws panorama (A. de Ville de Goyet, 2017© GOB).

de mooiste panorama's op de stad. Het getuigt van het geniale inzicht van de –tot op heden onbekende– ontwerper, die reeds in het stadium van het ontwerp de ontwikkeling van dit grandioze perspectief naar het Justitiepaleis wist te bedenken (afb. 10a en b). Het 'ideale', gesublimeerde standpunt bevindt zich op de hoogste en zo ver mogelijk in het park opgestelde positie. Van daaruit ziet de waarnemer enkel het Justitiepaleis, het bomenscherm van het park van Vorst en het kleine

gazon dat zich voor zijn voeten uitstrekt. Een 2,5 kilometer lange, rechtstreekse zichtlijn strekt zich hier uit tussen de toeschouwer en de koepel van het Justitiepaleis. Hoewel het perfecte beeld zich op het einde van de wandeling bevindt, zijn een aantal tussenruimten eveneens met zorg uitgewerkt en met kennis vormgegeven. Omdat ze allemaal lager liggen dan de zichtlijn, vielen ze weg in de ideale beeldopbouw. Als de toeschouwer zich op de lengteas beweegt komen

geleidelijk aan ook de andere scènes van de perspectiefopbouw binnen zijn gezichtsveld en wordt de ruimte kleiner, meer gefragmenteerd.(afb.11) Jammer genoeg werd ze in het recente verleden ook steeds meer verstoord door allerlei inrichtingselementen, zoals een fout geplaatste monumentale sculptuur, verticale geschoren vormen op de rotonde, verlichtingspalen en allerlei meubilair.

HYDROGRAFISCHE ASSEN

Al hebben we op vele plekken het contact met het water verloren, de rijke scenografie van de Vorstlaan en de Woluwelaan verwijst nog naar de slingerende beweging van de oorspronkelijke beekvallei. De vorm van de infrastructuur volgt dit 'watervoerend' landschap en ook de locatie van de weg is door het landschap opgelegd. De gevarieerde zichten en doorzichten, die het gevolg zijn van de slingerende beweging, zijn nauw verbonden met het landschap en ontlenen daaraan hun kwaliteit (afb. 12). Met de puur verkeerstechnische inrichting van de kruising Tervurenlaan,



Afb. 7a en 7b

Park van Laken: één standpunt, verschillende zichten, 'verknoot' in het monument van de dynastie (A. de Ville de Goyet, 2017© GOB).



Afb. 8

De imposante voetgangersbrug overspande het Expo 58-terrein en ontdebdele de circulatie in wandelingen die alle verwachtingen inlossen [*Expo 58: Album souvenirs, s.l., s.n., 1958*].



Afb. 9

Zowel de koepel van de Koninklijke Sint-Mariakerk als de toren van de Sint-Servaaskerk zijn nog (net) te zien vanaf de belvédère in het Josaphatpark [A. de Ville de Goyet, 2017© GOB].

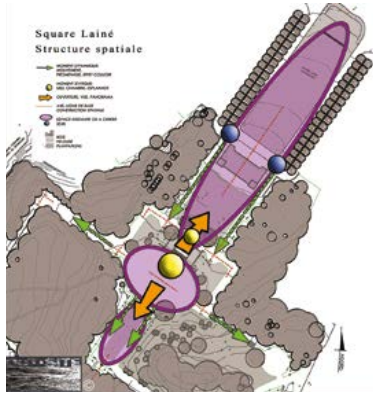


Afb. 10a en 10b

'Ideaal' zicht op de koepel van het Justitiepaleis vanuit het Dudenpark en zicht op de 'tussenruimten' tussen het Dudenpark en het Park van Vorst in de richting van het Justitiepaleis [A. de Ville de Goyet, 2017© GOB].

Vorststraat en Woluwelaan en met de huidige heraanleg van de Woluwelaan is de draagkracht van het landschap overstegen. Dat de volledige vallei als 'geschikte as en perimeteer voor hoogbouw' is aangeduid in het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling, roept eveneens vragen op.

De Kanaalzone is in het gehele gewest ontegensprekelijk de grootste open ruimte die door haar lineaire vorm vele gebieden aandoet en hun ontwikkeling positief kan beïnvloeden. De uitbouw van een globale visie over het kanaal als geheel, die boven de deelprojecten staat en eraan voorafgaat, is dan ook uiterst belangrijk. De open vergezichten volgen elkaar op en zijn van brug tot brug, van oever tot oever verschillend qua functie, vorm, uitzicht, betrokkenheid met het aanpalende gebied. Nieuwe projecten zouden zo geconcepieerd moeten worden dat ze zich niet aan het kanaal opdringen, maar zuinig omspringen met de ruimte en de schaal ervan en moeten streven naar het behoud, of liever nog het versterken van het industriële karakter van dit uitzonderlijke waterlandschap (afb. 13).



Afb. 11

In de opbouw van de zichttas speelt de vorm, de breedte en de lengte van de ruimten een belangrijke rol, maar ook de wijze waarop de ruimten begrensd zijn. Analyse van de toegang tot het Dudenpark via de Lainé-square. Opgemaakt door Out-Site - Ann Voets, in het kader van de historische studie van het Dudenpark, in opdracht van Brussel Leefmilieu (2011) (© Out-Site - Ann Voets).



EEN 20STE-EEUWS PERSPECTIEF

In 1984 werd de basis gelegd voor de aanleg van een nieuwe, grote groene ruimte: de internationale wedstrijd georganiseerd voor de aanleg van het laatste deel van het Koning Boudewijnpark. Dit 75 hectare groot landschapspark moest, in navolging van het Halfeeuwfeesten en het Eeuwfeestpark, symbool staan voor 150 jaar België. De omvang van de opdracht werd

sindsdien niet meer geëvenaard in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Uit de 38 binnen- en buitenlandse ontwerpteamen die aan de wedstrijd deelnamen koos een internationale jury de inzending van het Frans ontwerpteam, 'Paysages'⁴ (afb. 14).

Het winnende ontwerp getuigt van een grote gevoeligheid voor het aanwezige landschap, voor de stedenbouwkundige context en voor de connectie tussen beide. De drie grote delen van het park ver-

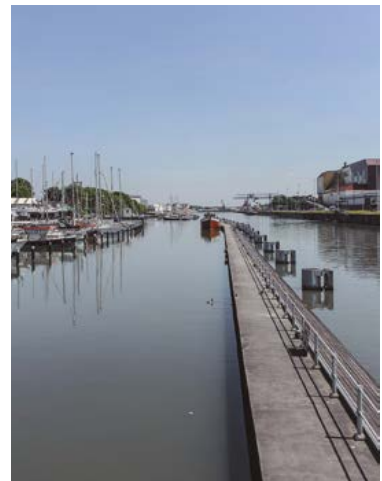
beelden de 'ontworpen' natuur, de 'bewerkte' natuur en het 'natuurlijke' landschap. Ze worden met elkaar verbonden door middel van een strakke zichttas, die niet alleen de parkdelen met elkaar verbindt maar ook buiten de grenzen van het park de verderop gelegen stad in de beeldopbouw betreft. Kortom, een schitterende 20ste-eeuwse toevoeging aan de *mental map* die ruimten en geschiedenis aan elkaar koppelt. Een bescheidener, secundaire zichttas verbindt het chalet in het park met het lagergelegen valleilandschap dat doorsneden wordt door de spoorlijn.

De perfect georiënteerde grote zichttas start in een cirkelvormig waterbassin en pint zich vast op de horizon, ter hoogte van de arcades van het Jubelpark, acht kilometer verder. Hiermee worden 50 jaar en 150 jaar België met elkaar verbonden, een schitterend concept! (afb. 15) Althans, dat was de oorspronkelijke bedoeling, want hoewel het park werd aangelegd volgens het ontwerp, werd de zichttas nooit consequent bomenvrij gemaakt. De geleidelijke teloorgang van de oorspronkelijke kwa-



Afb. 12

Slingerende wegen doorheen de Woluwevallei en de aanwezigheid van water verwijzen naar het oorspronkelijke landschap. Park van Woluwe (É. Stoller© GOB).



Afb. 13

Kanaal en ruimte zijn synoniemen in het Brussels gewest! (A. de Ville de Goyet, 2017© GOB).



Afb. 14

Ontwerp van 'Paysages' (Thierry Louf, François Xavier Mousquet en Jean-Luc Meriaux), laureaat van de wedstrijd voor het Koning Boudewijnpark, 1984. In *Ontwerp voor een park. Internationale wedstrijd Koning Boudewijnpark. Fase III*, Brussel, Staatssecretariaat voor het Brusselse Gewest, 1984, p.58.

liteiten van het park valt dan ook erg te betreuren: zo werd de vijver weggehaald en deze zone ingezaaid, een grote speeltuin werd ingeplant op de secundaire zichtas en de grote zichtas dreigt binnen afzienbare tijd dicht te groeien. Hoewel waarschijnlijk goed bedoeld, blokkeert een slecht geplaatst 'kunstwerk' het doorzicht naar de horizon (afb. 16a en b). Hopelijk kunnen de landschappelijke kwaliteiten en perspectieven in de toekomst worden hersteld door het park met gepast respect voor het oorspronkelijk ontwerp te renoveren?

TENDENSEN EN UITDAGINGEN VOOR DE 21STE EEUW

Brussel is rijk aan betekenisvolle plekken die, meer dan welke nieuwe stadsontwikkeling ook, de brug vormen tussen verleden, heden en toekomst van het stedelijk programma. Ondertussen stellen we echter een aantal tendensen vast die ingaan tegen een ontwikkeling van de stad waarbij de intrinsieke landschappelijke kenmerken ten volle benut en gevaloriseerd worden. De beangstigend snelle achteruitgang van de waardevolle en beeldbepalende ste-

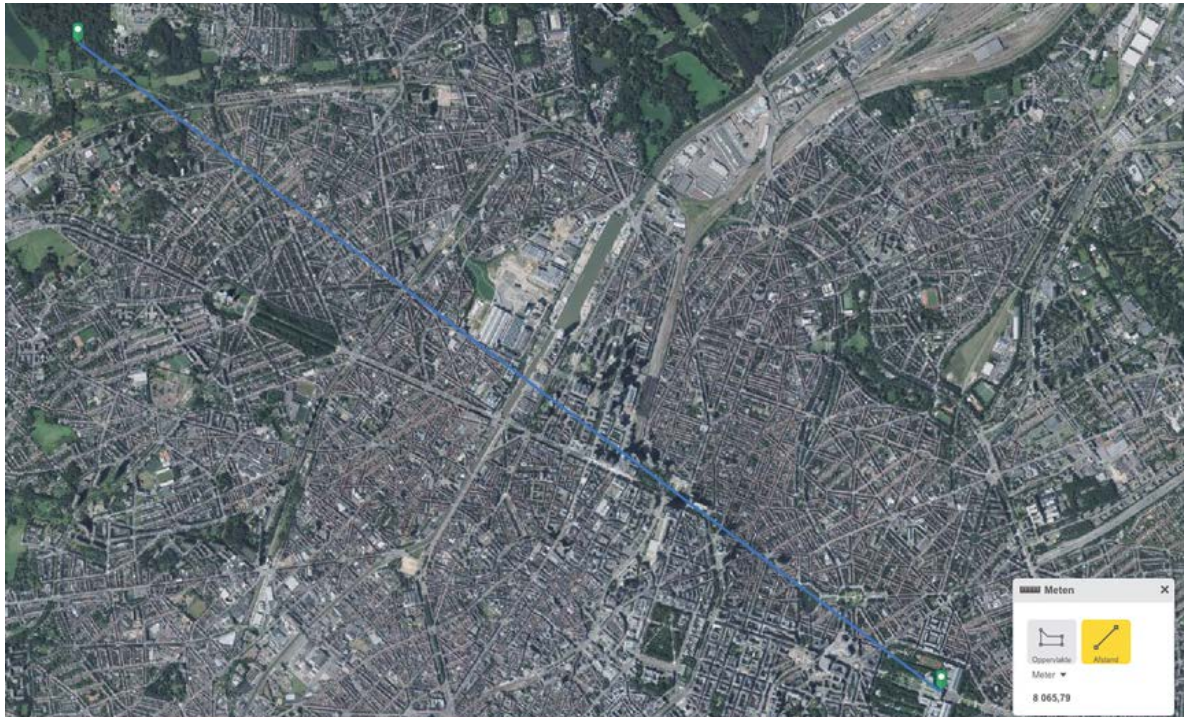
delijke groene structuren bijvoorbeeld, die al te vaak ontgaan worden van hun kenmerkende statige bomenrijen ten voordele van veel te kleine boomsoorten. Platanen, linden, olmen of eiken worden vervangen door sierpeer, els, magnolia of hulst, soorten die nooit zo beeldbepalend kunnen zijn. Niet zelden worden er ook te veel of op ondeskundig gekozen plaatsen bomen aangeplant. Kwantiteit mag geen dekmantel worden voor het verlies aan kwaliteit.

Samen met de aantasting van de beeldbepalende bomen stelt men vandaag een tendens vast om de majestueuze lanen en boulevards te versnipperen en zonder schaalreflex te herverdelen volgens het 'ieder zijn strookje' principe. De leesbaarheid van deze grootstedelijke ruimten wordt echter net gewaarborgd door hun duidelijke en verbluffend eenvoudige structuur. Dit wordt onvoldoende begrepen en benut om ingrepen tegelijk ruimtelijk coherent, technisch perfect en esthetisch hoogstaand vorm te geven. Het gehele havengebied, met de Havenlaan op kop maar ook de geplande herkalibrering van de kleine Ring, de centrale lanen en grote boulevards zijn hiervan

betreurenswaardige voorbeelden.

De structurerende waarde van het groen in de stad wordt onvoldoende erkend. De bestaande parken worden nog steeds gezien als 'inneembare' ruimte, een houding die een bijkomende en nefaste vastgoeddruk legt op de longen van de stad. De laatste jaren groeide bovendien de idee dat de stad dringend en via een gebiedsdekkend en dicht netwerk uitgerust moet worden met indrukwekkende speeltuinen. Waakzaamheid is daarbij echter geboden om de andere kwaliteiten niet te verliezen: groene ruimten waar rust centraal staat, boomrijke zones die een verademing zijn in de oververhitte stad, ontmoetingsplekken over generaties heen, natuur als pedagogisch ontdekkingsplatform, (stads-)ecologie in haar natuurlijke omgeving,...

De sites en projecten in de Kanaalzone bijvoorbeeld, een 'hot-spot' in het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling, vormen een uitdaging die qua ruimtelijke, economische, sociale en ecologische impact met geen andere uit de vorige eeuw te vergelijken is. De verantwoordelijkheid om hier de spreekwoordelijke boot niet te



Afb. 15

Luchtfoto met aanduiding van de acht meter lange zichttas (Google Earth).

missen ligt bij de beleidsmakers en de ontwerpers die ze daarvoor onder de arm nemen. Als de gedefinieerde projectzones niet aan een totaalvisie en streefbeeld voor de ganse Kanaalzone worden getoetst, zullen zowel de historische connectie als de huidige waarde slechts hier en daar gefragmenteerd aanwezig zijn.

Enkele conclusies en aanbevelingen zijn hier op hun plaats. Er is meer dan ooit nood aan een landschapsstructuurplan op gewestelijke schaal dat juridische waarde heeft en waarop minstens de dragers van landschappelijke (valleien, bossen, openruimtecorsidors), cultuurhistorische (parken, grote private domeinen) en stedenbouwkundige oorsprong (boulevards, kanaal) worden vastgelegd.

Op de vraag of grote maatschappelijke uitdagingen waaraan we vandaag het hoofd moeten bieden

tegenstrijdig of mogelijk incompatibel zijn met het landschap, is het antwoord duidelijk negatief. De verwachte bevolkingsexplosie, de gewenste economische groei, de klimaatdoelstellingen, de toenemende onderwijsbehoeften, de steeds grotere vraag naar spectaculaire vrijetijdsbestedingen zullen een enorme impact hebben op de metropolitane stad maar kunnen enkel in een ruim gedragen landschappelijke context, waar het landschap het holistische raamwerk is, een oplossing vinden.

Het creëren van kwalitatieve open ruimte, van nieuwe woonwijken of de verdichting van bestaande woonwijken met een degelijke groenindex, van verweven en goed functionerende economische activiteiten en een voorbeeldige mobiliteit, is noodzakelijk om de kwaliteit van de stad te vrijwaren en hiermee haar aantrekkelijkheid, leefbaarheid en duurzaamheid te bevestigen. Deze visievorming op metropolitane schaal

vraagt een veel ruimer debat dat het huidige, in sectoren onderverdeelde debat overstijgt.

Hoe brandend actueel kan een thema zijn: het Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling⁵ dat nu op tafel ligt, zal voor de komende decennia de ontwikkeling van het gewest sturen, maar kan het kwaliteitslabel 'duurzaam' pas echt waarmaken als de geplande grootstedelijke ontwikkelingen de landschappelijke (basis)structuur integreren. Stedenbouw is niet gebaat met landschapsarchitectuur die alleen maar een 'dienende' rol krijgt toebedeeld. Het landschap mag afwezig noch ondergeschikt zijn in dossiers van groot stedenbouwkundig belang. De 'prioritaire sites en ontwikkelingspolen' moeten de visioinaire, mentale en visuele link integreren in die 'transparante laag van connectiviteit' die de architecturale en landschappelijke ankerpunten met elkaar verbindt in een groot-



Afb. 16a en 16b

Storende wijzigingen van de zichtassen in het Koning Boudewijnpark (A. de Ville de Goyet, 2017 © GOB).

schalig systeem van zichtassen, zichtlijnen, perspectieven en panorama's.

NOTEN

1. *Faubourgs de Bruxelles, Plan d'ensemble pour l'extension et l'embellissement de l'Agglomération Bruxelloise*, door Victor Besme. Lees meer over Besme in Erfgoed Brussel, december 2016, nr. 21.
2. De opleiding is 20ste-eeuws, de wet op de stedenbouw is slechts 55 jaar jong.
3. http://document.environnement.brussels/opac_css/elecfile/IF%20EV%20Parcs%20Zavelenberg%20NL
4. De inzendingen werden gebundeld in een uitgave: *Ontwerp voor een park*, Brussel 1984, Staatssecretariaat voor het Brussels Gewest, 1984.
5. *Ontwerp van Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling*, GPDO, Brussel 2017-2040.

Urban development that respects the landscape: the lesson of the 19th century

The characteristics of the natural landscape have always played a major role in the establishment, location and morphology of cities. And this is certainly also the case for Brussels, where the land features were dealt with very consciously during later phases of urban development, in particular the large-scale 19th-century urbanisation campaigns. The existing landscape was utilised to the maximum possible extent and integrated into a global urban planning vision for the city, its expansion and its embellishment. Right up to the present day, this has yielded significant added value in terms of the readability and logic of the urban structure. This article aims to demonstrate that the 19th-century approach, and above all the attention paid to the landscape aspects, still form – indeed still *must* form – a pertinent starting point for providing a sustainable answer to the challenges facing our city today.

HET INTERNATIONAAL FOTOGRAFISCH EXPERIMENT MET MONUMENTEN

Sinds 1998 neemt het Brussels Hoofdstedelijk Gewest deel aan het Internationaal Fotografisch Experiment met Monumenten. Dit project, opgezet door de regio Catalonië in 1992 naar aanleiding van de Europese Monumentendagen, wil de jongeren via het medium fotografie warm maken voor een persoonlijke en creatieve ontdekking van het architecturale erfgoed. Momenteel doet een veertigtal Europese landen eraan mee.

De wedstrijd richt zich tot alle middelbare scholen van Brussel en staat

open voor alle leerjaren en afdelingen. Het principe van het Internationaal Fotografisch Experiment met Monumenten is eenvoudig: enkele weken lang fotograferen de leerlingen een of meerdere monumenten die een erfgoedwaarde hebben. De beste foto's worden geselecteerd door een jury en tentoongesteld tijdens de Open Monumentendagen in alle landen die aan het project deelnemen.

Ontdek, vanaf begin september, onder de luifels van de Sint-Gorikshallen, de 25 foto's die dit jaar geselecteerd werden door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Tentoonstellingen gratis toegankelijk van 1 september tot 22 november 2017, in de Sint-Gorikshallen, Sint-Goriksplein te Brussel.

Organisatie: Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

BVB



Emilie GEVERS

Sint-Jan Berchmanscollege
Maloupark, Sint-Lambrechts-Woluwe



Tom VANDEN BERGHE

Koninklijk Atheneum Anderlecht
Voormalige brouwerijen Atlas, Anderlecht



Victoria ENGLEBERT

École Decroly
Ter Kamerenbos, Brussel



Zane INDANE

École européenne Bruxelles 2
Europese Raad, Brussel



Allan VAN GUCHT
Institut Redouté-Peiffer
Kunstberg, Brussel



Margot KENGEN
École Decroly
*Koninklijk Museum van het Leger en de
Krijgsgeschiedenis, Brussel*

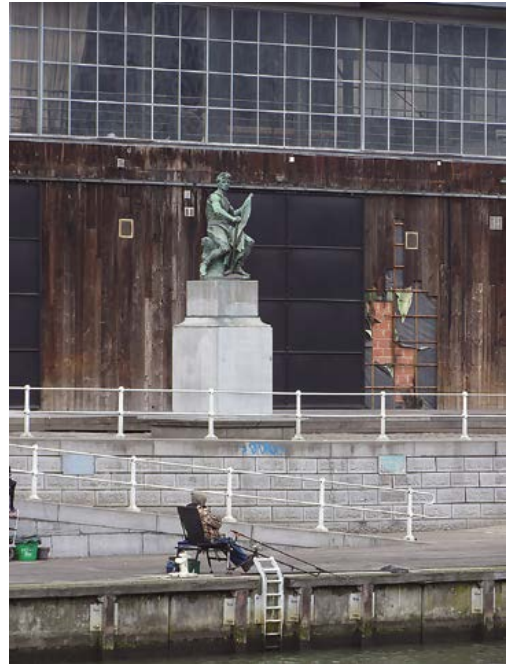


Zane INDANE
École européenne Bruxelles 2
Kunstberg, Brussel



Hannah BELLON PROOST

Maria-Boodschaplyceum
Mosaiek, Brussel-Laken



Félix CHARLIER

Lycée Émile Jacqmain
Kanaal, Brussel



Claire KATSOS

École européenne Bruxelles 2
Kerkhof, Brussel-Laken



Justine DENEUMOSTIER

Sint-Jan Berchmanscollege
Kanaal, Brussel



Anna LEDBURY

École européenne Bruxelles 2
Grote Markt, Brussel



Tristan KEMPTER

Lycée Émile Jacqmain
Kunstberg, Brussel



Estelle MÉTHENS

Sint-Jan Berchmanscollege
Anspachlaan, Brussel



Igor PRIGNON

Athénée royal d'Auderghem (implantation Boitsfort)
Marollen, Brussel



Leïla REDDMANN
École Decroly
Kanaal, Brussel



Dusan OBLAK
École professionnelle Edmond Peeters
Vijvers, Elsene



Elisara LASKA
Sint-Guido Instituut
Collegiale Sint-Pieter-en-Sint-Guido, Anderlecht



Pablo ROUSSEL
École Decroly
De Waterdraagster, Sint-Gillis



Pablo ROUSSEL
École Decroly
Dudenpark, Vorst



Pablo ROUSSEL
École Decroly
Zicht op de stad vanaf het Dudenpark, Vorst



Zoé VAN DER AVOORT
École Decroly
Le Logis-Floréal, Watermaal-Bosvoorde

Clara ROBIN

Steinerschool Brussel
Kunstberg, Brussel



Jeremy VANHEMELRYCK

Athénée royal d'Auderghem (implantation
Boitsfort)
Grote Markt, Brussel



Romane THERASSE

École Decroly
Marie-Josépark, Sint-Jans-Molenbeek

ALLIANCE DU PRIX DU PAYSAGE VAN DE RAAD VAN EUROPA

Uitreiking van het diploma aan het Hof ter Musschen

De Milieucommissie Brussel en Omgeving (vzw), die instaat voor het beheer van de site van het Hof ter Musschen, heeft als laureaat van de Belgische inzending voor de *Prix du paysage* met het oog op een selectie voor de 4^e *Prix du paysage* van de Raad van Europa in 2016, op 7 juni het diploma van de *Alliance du Prix du Paysage* van de Raad van Europa in ontvangst mogen nemen in aanwezigheid van mevrouw Maguelonne Déjant-Pons, uitvoerend secretaris van de Europese Landschapsconventie, dit ter gelegenheid van een Europese vergadering van experts van de Europese Erfgoeddagen georganiseerd door de Directie Monumenten en Landschappen op de site zelf van het Hof ter Musschen.

De *Alliance du Prix du Paysage* publiceert en bundelt voorbeeldige realisaties die worden ingediend voor de *Prix du Paysage*. De geselecteerde projecten zetten zich in voor duurzame landschapsontwikkeling en voor sensibilisering en participatie van het publiek. Ze moeten bovendien als voorbeeld kunnen dienen voor andere landschapsprojecten, zowel op nationaal niveau als in Europa.

Het project voor de herwaardering van de natuurlijke site en het landschap van het Hof ter Musschen is gericht op het behoud, de valorisatie en het tot leven brengen van een oud ruraal landschap dat typisch is voor het oosten van Brussel. Deze halfnatuurlijke site van 10 ha aan de rand van het gewestelijk grondgebied is sinds 1994 beschermd vanwege haar grote biologische waarde. Ze omvat, langs de Woluwebeek, een moeras, natte weiden en bosmassieven, alsook een 17de-eeuwse Brabantse vierkantshoeve met bakoven en molen. Het behoud van deze site is te danken aan de inzet van een brede burgerbeweging. De vrijwilligers van de organisatie, in samenwerking met de eigenaars en diverse private en gewestelijke actoren, zorgen ervoor dat deze site op duurzame wijze wordt beheerd en organiseren er zowel wetenschappelijke studiedagen als sensibiliseringsacties: restauratie van de bakoven, maaldemonstraties, hooien, bijenteelt, leermomenten voor scholen. De ontwikkelde activiteiten begunstigen de contacten tussen de generaties, de overdracht van kennis, de sociale samenhang en het verantwoordelijkheidsgevoel van de lokale gemeenschappen voor het erfgoed.

www.cebe.be



(2017 © G. Vermoelen)



(© 32shoot)

HET WOOD WIDE WEB VAN BRUSSEL

Een participatief project

Het evolutieve en participatieve project *Wood Wide Web* groepeerde bomen op een platform, verbindt ze met activiteiten op het terrein en biedt inhoud aan met originele verhalen. De bedoeling is het publiek te betoveren, een gemeenschap te smeden en klein en groot mee te nemen om de bomen van het Gewest te ontmoeten en te ontdekken wat zich aan hun voeten afspeelt.

Wood Wide Web is een uitnodiging om opnieuw contact te maken met het levende erfgoed van de hoofdstad: Brussel bekijken als een woud. Dat woud omvat een hele reeks vrije media: een stedelijke boskaart, identiteitsfiches, portretten van monumentale exemplaren, ludieke en interactieve educatieve tools, enz. Het gaat erom de bomen weer zichtbaar te maken, hun geheimen te ontsluiten en de aandacht te vestigen op hun rol in hun omgeving.

In een eerste fase zal het platform 120 merkwaardige bomen geolokalisieren die een echt stadswoud vormen waarin het publiek geleidelijk zal kunnen binnendringen en zich onderdompelen. Want dit woud zit vol evenementen

en initiatieven uitgevoerd met de medewerking van verenigingen, kunstenaars, collectieven, operatoren, enz. In 2018 zullen de Brusselaars die het wensen dit woud op hun beurt kunnen laten groeien met hun eigen bijdragen. Het publiek zal zijn emblematische, opvallende of favoriete bomen kunnen toevoegen en zelf activiteiten, animaties of parcours rond bomen voorstellen.

Dit project is geïnspireerd op het wortelcommunicatiesysteem dat de bomen in het woud met elkaar verbindt: het *Wood Wide Web*. De vzw *threetwoshoot* wil naar analogie rond deze bijzondere thematiek een netwerk weven dat zowel menselijk als cultureel is. Dit dynamische experiment dat alle media inschakelt en voor iedereen open staat, gaat van start in de Sint-Gorikhallen in Brussel tijdens de Open Monumentendagen van 16 en 17 september 2017.

www.woodwideweb.be

SOIGNES, MA BELLE

Tentoonstelling

Het *Institut Paul Hankar* van de Stad Brussel presenteert van 30 september tot 30 november 2017 in de Sint-Gorikhallen een tentoonstelling van Luc Teper die hulde brengt aan het Zoniënwoud.

Deze prachtige groene gordel biedt de stadsbewoners die op zoek zijn naar natuur ongeveer 5.000 ha waar, te midden van een opmerkelijke flora, 40 soorten zoogdieren, 132 soorten vogels en verschillende soorten insecten, reptielen en amfibieën leven.

De kenmerkende boomsoort van het Zoniënwoud is uiteraard de beuk die er sinds de 18de eeuw dominant is. Bovendien gaat het om een gelijkjarig woud met bomen die door aanplanting een leeftijdsverschil van minder dan 20 jaar hebben, wat tot het bekende beeld leidt van de zogenaamde 'beukenkathedraal'. De laatste jaren echter brengen de woudbeheerders meer variatie in de aanplantingen, met zomereik, es, esdoorn, haagbeuk en lork, waardoor het woud gemengder wordt en de vegetale stratificering verbeterd. Dat brengt dan weer een grotere lichtinval mee en humus van betere kwaliteit, wat de biodiversiteit ten goede komt.

Er bestaat vandaag een zekere eensgezindheid om op de juiste manier rekening te houden met zowel een ecologische als maatschappelijke functies van het Zoniënwoud. Dat heeft echter nog te veel te lijden van agressies die paradoxaal veroorzaakt worden door mensen die graag naar het



CITATEN

p.19

"een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken"

p.22

"Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud..."

p.26

"Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is."

p.33

"Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild" "...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield."

p.36

"het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennenbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Ursel."

p.38

"Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houtheders en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden."

p.39

"Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit."

p.40

"Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiemen naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter"

p.50-51

"Al diegenen die van de plantenhandel leven." "Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen." "...alle liefhebbers met een teer hart." "De geleerde liefhebber."

"Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril." "De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt." "Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen."

"De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak."

"Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin."

p.52

"Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijfde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme." – "Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]"

p.53

"... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat."

p.54

"...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert."

"... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen."

"...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten."

p.55

"Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten."

"...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties."

p.56

"Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons opvrolijken en zuiveren."

"Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen."

"Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten." "...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen."

p.57

"...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinnamen-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecoris gebeurt."

"Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken."

"Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantentemataken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend."

"Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen."

"Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten."

p.58

"De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor mini-atuurtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur."

p.59

"Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben."

"... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren."

"...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers." "...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben."

p.67

"Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne"

p.68

"Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid [type golfgazons] voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars."

"De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden."

pp.68-69

"Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

p.69

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

p.76

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

p.81

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aandenken aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

p.83

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijker als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

p.84

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

p.89

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

p.92

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

p.94

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

p.103

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

p.105

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

pp.106

"Iedereen kent de *gratsteen* of *fistuleuze zandsteen* die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de *fistuleuze zandsteen* spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

pp.106-107

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

p.108

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkings van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

p.119

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

p.121

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

p.125

"De groene poort van het perifere centrum".

p.134

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

p.135

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

p.138

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

p.146

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

p.151

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeiëde buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.



Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

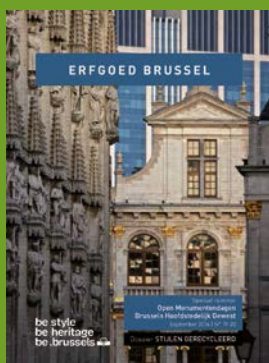
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

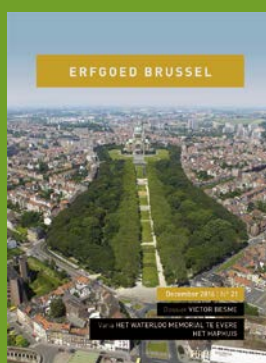
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

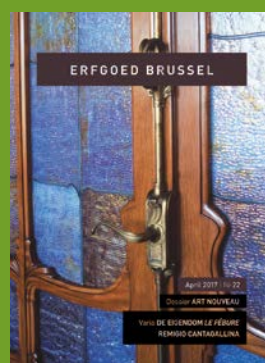
Laatste nummers



019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd



021 - December 2016
Victor Besme



022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels



BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €



ISBN 978-2-87584-144-5